

'Psychiaters op den rechtstoel, dat is 'n verkeerde boel.' Forensische psychiatrie, toe-eigening en expertise in de Papendrechtse Strafzaak 1907-1910

Léjon Saarloos

Op 6 augustus 1910 berichtte het *Dordrechtsh Nieuwsblad* dat de Papendrechtse bakker Adriaan Visser een wel heel bijzondere borstplaat had gemaakt. Volgens de krant vond de borstplaat van Visser gretig aftrek bij het winkelend publiek en werden veel voorbijgangers aangetrokken door de bijzondere opschriften op de borstplaat. De borstplaten waren namelijk beschreven met deze gedichten:

De getuigen gek verklaard
Heeft verbittering gebaard,
En is niet anders te genezen,
Of 't moest door borstplaat wezen.

Psychiaters op den rechtstoel
Dat is 'n verkeerde boel,
Beter lekk're borstplaat eten
Dan voor gek te zijn versleten.

Er is een proces gevoerd
Dat 't gansch land beroert,
Die den vrede weer doet keeren,
Zal 'n ieder dankbaar eeren.¹

De drie gedichtjes, verschenen op drie verschillende borstplaten, verwijzen naar de van 1907 tot 1910 gevoerde Papendrechtse Strafzaak. Zoals de borstplaten mooi laten zien, was de uitkomst van deze strafzaak omstreden; maar liefst 33 getuigen werden voor gek verklaard, mensen raakten verbitterd, de landelijke pers bemoeide zich ermee en psychiaters speelden een buitenproportionele en, volgens de bakker, een af te keuren rol. Een bron zoals deze borstplaat is ontzettend waardevol, want niet alleen laat hij zien dat de Papendrechtse Strafzaak echt leefde onder de bevolking van Papendrecht, maar hij toont ook hoe mensen zoals Adriaan Visser gebruik konden maken van hun historische context. Zo had Visser zonder de

---

¹ 'Van psychiaters en borstplaat', *Dordrechtsh Nieuwsblad*, 6 augustus 1910.

gedichtjes waarschijnlijk nooit zoveel borstplaat verkocht. Dit is een voorbeeld van wat de Franse filosoof Michel de Certeau creatieve toeëigening of *appropriation* noemt: het in dagelijkse praktijken tactisch gebruikmaken van de omstandigheden waarin men zich bevindt.² In zijn *The Practice of Everyday Life* onderzoekt De Certeau de mogelijkheden om een stem te geven aan mensen die nooit een stem hebben gehad in de geschiedschrijving: 'he is the murmuring voice of societies. In all ages, he comes before texts. He does not expect representations.'³ Om dit doel te bereiken ontwikkelde De Certeau onder andere de notie van *appropriation*, waarmee hij bedoelt dat mensen binnen bestaande historische structuren van macht en taal altijd ruimte hebben zich hiertoe bewust of onbewust te verhouden en zich deze structuren toe te eigenen. Door zich te verhouden tot een groter debat over de rol van de psychiatrie in de Nederlandse rechtsspraak, eigende Adriaan Visser zich deze historische structuur tot zijn eigen voordeel toe.

De Papendrechtse Strafzaak van 1907-1910 is een belangrijke casus in de geschiedenis van de forensische psychiatrie en het denken over de toepassing van psychiatrische kennis. Niet alleen gaf het omstrede optreden van forensisch psychiaters tijdens de strafzaak aanleiding tot debatten binnen de psychiatrie over hun rol in de rechtsspraak, ook vanuit juridische en politieke hoek werd het debat aangewakkerd. Bovendien werd de strafzaak ook door een breder publiek aangeprepen om kritiek te uiten op de inmenging van psychiaters in het rechtssysteem. Het was niet vanzelfsprekend dat er een grote rol in het spreken van recht was weggelegd voor de forensische psychiatrie; integendeel, de status van de psychiater als expert werd gevormd in een sociaal en cultureel proces met vele deelnemers. Deze sociaal-culturele constructie van wetenschappelijke expertise staat centraal in dit artikel.

Wetenschappelijke expertise, gedefinieerd als gezaghebbende, specialistische kennis, is altijd omstrede en moet als zodanig worden erkend door een publiek. 'De expert' is daarom een sociale en culturele constructie. Het bezitten van wetenschappelijke expertise behelst een constant proces waarin expertise wordt toegekend of ontzegd door een publiek. Bovendien, zoals

---

² M. de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Los Angeles 1984); zie voor een beknopte uitleg van De Certeau's noties van *appropriation*, *strategy* en *tactics*: J. Seigel, 'Mysticism and epistemology: the historical and cultural theory of Michel de Certeau', *History and Theory* 43:3 (2004) 400-409: 403-406.

³ De Certeau, *The Practice of Everyday Life*, motto.

Steven Shapin heeft laten zien in zijn artikel over de vroegmoderne diëtist George Cheyne, bestaan er verschillende vormen van expertise die afhankelijk zijn van de plaatsen waarin deze expertise werd geconstrueerd.⁴ Dit geldt ook voor de psychiatrie: er bestond een groot verschil tussen de expertise van psychiaters binnen de universiteit en daarbuiten, zoals bijvoorbeeld in het gesticht of in de rechtszaal. In dit artikel zal ik aan de hand van de Papendrechtse Strafzaak betogen dat de expertise van forensische psychiaters niet alleen geconstrueerd werd door hun vermogen om getuigen goed te onderzoeken, maar vooral door het publiek dat deze expertise toe moest kennen. Zoals zal blijken werd de kennis die door de forensische psychiaters in de Papendrechtse Strafzaak werd aangewend om hun rol als expert op het gebied van de rechtspraak te bevestigen, toegeëigend door een breder publiek en tegen de psychiatrie en zelfs de Nederlandse elite ingezet. Om dit inzichtelijk te maken, zal ik eerst de positie van de forensische psychiatrie in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw schetsen, om daarna de Papendrechtse Strafzaak en het debat daarover te bespreken. Na dit feitelijke vertoog zal ik me richten op de receptie van het psychiatrisch oordeel in deze zaak en de constructie en destructie van de psychiatrische expertise van de betrokken psychiaters.

Forensische psychiatrie

Het verschil tussen de Klassieke Richting en de Moderne Richting in het Nederlandse strafrecht is belangrijk om de Nederlandse forensische psychiatrie omstreeks 1900 te begrijpen. De Klassieke Richting was gebaseerd op Verlichte noties van universaliteit en gelijkheid en stond dus een universeel recht voor. Binnen deze richting werd crimineel gedrag gestraft en waren idealiter de regels voor een ieder gelijk. De Moderne Richting daarentegen brak met dit universele recht en propageerde het belang van het beschermen van de maatschappij tegen criminele personen. De klassieke kijk richtte zich op straf, normaliteit en gelijkheid en de

---

⁴ S. Shapin, 'Trusting George Cheyne: Scientific Expertise, Common Sense, and Moral Authority in Early Eighteenth-Century Dietetic Medicine', *Bulletin of the History of Medicine* 77:2 (2003) 263-297: 284-286.

moderne kijk richtte zich op behandeling, preventie en abnormaliteit.⁵ Waar in de klassieke opvatting een persoon bijvoorbeeld gestraft zou worden voor het stelen van een brood, zou men vanuit de moderne blik proberen te achterhalen waarom een persoon een brood stal en hoe dit gedrag kon worden afgeleerd.

Het Nederlands recht in de negentiende eeuw was gebaseerd op de Napoleontische Code Pénal, waarin de klassieke kijk op het strafrecht centraal stond. Criminele daden en crimineel gedrag waren strafbaar, wat weinig ruimte voor een psychiater in de rechtszaal bood. Slechts in het geval van zwakzinnigheid zou een crimineel niet aansprakelijk zijn voor zijn of haar daden en de rol van de psychiater was dus beperkt tot het bepalen van iemands aansprakelijkheid. De rechter nam uiteindelijk de beslissing.⁶ In de loop van de negentiende eeuw veranderde dit. Alhoewel de rechter het eindbesluit bleef nemen, werd de rol van forensisch psychiaters steeds groter en rond 1900 werden psychiaters regelmatig gevraagd om zich als speciaal getuige uit te spreken over de geestelijke toestand, en dus de aansprakelijkheid, van een getuige of verdachte.⁷

Deze groei van de invloed van psychiaters op de rechtspraak is volgens Harry Oosterhuis en Marijke Gijswijt-Hofstra te verklaren vanuit een breder klimaat van cultureel en sociaal activisme. De welgestelde Nederlandse burgers zagen culturele, morele en fysieke gezondheid als cruciaal voor het welzijn van de Nederlandse beschaving.⁸ De hieruit voortkomende angst voor degeneratie en afwijkende elementen in de samenleving leidde tot onvrede met de klassieke opvatting van strafrecht: niet straf, maar preventie en bescherming moesten centraal komen te staan. Een andere bron van onvrede met het rechtssysteem was het groeiende aantal zogenoemde grensgevallen. Door een discrepantie tussen de juridische taal van aansprakelijkheid en de medische opvatting van gekheid bestond er een ruimte waarbinnen mensen die niet volledig gek, noch

---

⁵ I. Weijers en F. Koenraadt, 'Toenemende vraag naar expertise. Een eeuw forensische psychiatrie en psychologie', in: F. Koenraadt, C. Kelk en J. Vijselaar ed., *Tussen behandeling en straf. Rechtsbescherming en veiligheid in de twintigste eeuw* (Deventer 2007) 1-74: 16; C. Kelk, 'Honderd jaar debat over strafrecht en psychiatrie' in: idem, 75-131: 77.

⁶H. Oosterhuis en M. Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief: Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland (1870-2005)* (Houten 2008) 44-45.

⁷ Weijers en Koenraadt, 'Toenemende vraag naar expertise', 11.

⁸ Oosterhuis en Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest*, 59-64, 208-209.

volledig crimineel waren zich konden bewegen.⁹ Een berucht voorbeeld van een grensgeval is Frans Rosier, een Nederlandse crimineel die vanwege zijn vermeende ziekte van geest steeds in gestichten belandde, maar daar verscheidene malen ook weer uit ontsnapte. Grensgevallen als Rosier zwommen door de mazen van de wet, wat tot onvrede leidde met het bestaande rechtssysteem.¹⁰

De Nieuwe Richting in het Nederlandse strafrecht speelde in op de groeiende onvrede met het klassieke strafrechtelijke systeem en zowel psychiaters als juristen participeerden in deze beweging. Welke rol de psychiatrie zou moeten spelen in het strafrecht was onderwerp van hevig debat en naast de betrokken beroepsgroepen spraken zelfs enkele Kamerleden hun angst uit voor 'overpsychiatisering'.¹¹ Binnen de forensische psychiatrie zijn grofweg drie posities in dit debat te onderscheiden. Professor Heilbronner verdedigde de gematigde positie dat de psychiater slechts in sommige gevallen een uitspraak moest doen over geestelijke afwijkingen. Alcoholisme zou niet de zaak van de psychiater zijn en ook epilepsie en hysterie moesten niet leiden tot onaansprakelijkheid. Cornelis Winkler stond daarentegen de positie voor dat de psychiater alle gevallen van waanzin moest behandelen en dat er een absoluut te bepalen verschil was tussen gezond en gek. De derde positie, die van professor Gerbrandus Jelgersma, schreef de grootste rol toe aan de forensische psychiater. Volgens Jelgersma bestonden er gradaties in waanzin en moest de psychiater in alle gevallen van geestelijke afwijkingen een sterke stem hebben in het bepalen van het oordeel.¹² Alhoewel de dominante psychiatrische positie uiteindelijk die van Winkler werd, laten deze drie posities het brede spectrum zien van het debat, zelfs binnen de psychiatrische discipline zelf.¹³ Het vormen van de forensische psychiater en zijn expertise op het gebied van de rechtspraak was een ingewikkeld en

---

⁹ J. Slijkhuis, 'Recht van spreken in het spreken van recht' in: F. Lunteren, B. Theunissen en R. Vermij ed., *De opmars van deskundigen. Souffleurs van de samenleving* (Amsterdam 2002) 75-87: 78-79.

¹⁰ De zaak Rosier gaf aanleiding tot debat over de oprichting van een zogenaamd *prison asile*, een inrichting voor de gevaarlijke gek: Weijers en Koenraadt, 'Toenemende vraag naar expertise', 13-15.

¹¹ Kelk, 'Honderd jaar debat over strafrecht', 78.

¹² Weijers en Koenraadt, 'Toenemende vraag naar expertise', 20-21.

¹³ *Ibidem*, 21-22.

omstreden proces waarin verschillende posities elkaar bevochten en waarvan de uitkomst nooit vaststond. De Papendrechtse Strafzaak van 1907 tot 1910 laat deze dynamische sociale en culturele constructie van forensische expertise mooi zien en werpt niet alleen licht op de debatten onder psychiaters en juristen, maar biedt ook een inkijk in de rol van de politiek en een breder publiek in de constructie van expertise.

De Papendrechtse Strafzaak

Aanleiding voor de Papendrechtse Strafzaak, die uiteindelijk drie jaar zou voortduren tot de Hoge Raad aan het gerechtshof te Arnhem de zaak concludeerde, was een ingegooide ruit van het gemeentehuis te Papendrecht. De verdachte, Hendrik Garsthagen, zou volgens eigen zeggen onschuldig zijn geweest, maar was toch naar het gemeentehuis gegaan om zichzelf aan te geven. Daar zou hij flinke klappen en schoppen van de aanwezige veldwachters hebben gekregen tot hij bloedde. Degene die de ruit echt had ingegooid, Jan Kwakernaat, werd na de mishandeling van Garsthagen van zijn bed gelicht en moest het naar eigen zeggen ook ontgelden. Dit alles was voor Garsthagen aanleiding om zijn verhaal in de krant te publiceren, waarna de veldwachters hem aanklaagden voor smaad.¹⁴ Volgens de veldwachters was er helemaal niets gebeurd en was alles wat Garsthagen zei een leugen. Bovendien stonk Garsthagen volgens de veldwachters ontzettend naar drank.¹⁵ Garsthagen werd veroordeeld tot twee maanden cel, maar ging in hoger beroep.

Wat volgde was een langdurige reeks processen, waarbij de zaak in 1909 uiteindelijk voor het hof in Arnhem verscheen. Niet alleen Garsthagen en Kwakernaat getuigden tegen de veldwachters, een grote groep getuigen (33 van de 73), voornamelijk inwoners van Papendrecht, gaf aan dat de veldwachters inderdaad gewelddadig waren en dat de Papendrechtse bevolking bang voor hen was. Het hof schorste de zaak en gaf drie forensisch psychiaters de opdracht de betrouwbaarheid van de getuigen te onderzoeken. De psychiaters Jelgersma, Van Deventer en Van Erp Taalman Kip werden hiermee belast en onderwierpen alle getuigen aan een

---

¹⁴ Voor de getuigenissen van Garsthagen en Kwakernaat, zie: 'Hoe zit het daar te Papendrecht?', *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 8 oktober 1907, 6.

¹⁵ Voor de getuigenissen van de veldwachters, zie: 'Het smaadschriftproces van Papendrecht', *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 12 maart 1908, 7.

onderzoek. Opmerkelijk was de uitkomst: alle 33 getuigen die de claims van Garsthagen ondersteunden werden voor gek verklaard. De getuigen, zo vertelde het psychiatrisch rapport, leden aan verschillende geestelijke aandoeningen, variërend van ‘querulantenwaan’, een stoornis waarbij de querulant zich te allen tijde onterecht onheus bejegend voelt en daardoor vaak agressief gedrag laat zien, tot imbeciliteit en morele onbetrouwbaarheid.¹⁶

De verdediger in de zaak, J.A. van Hamel, was woedend na het lezen van het rapport en verscheurde het ten overstaan van de volledige rechtszaal. Hij beschuldigde de psychiaters ervan het onderzoek te hebben uitgevoerd en de waarheid te hebben opgeofferd ten gunste van het gezag van de autoriteiten. Van Hamel kreeg gelijk, Garsthagen werd gevrijwaard van verdere rechtsvervolging en het rapport van de psychiaters bleef ongebruikt. De poging van Jelgersma, Van Deventer en Van Erp Taalman Kip om hun psychiatrische kennis te doen gelden in de rechtszaal was mislukt.¹⁷ Psychiatrische kennis die in de academische wereld gezaghebbend en specialistisch was – Jelgersma’s *Leerboek der psychiatrie*, waarin wordt ingegaan op allerhande psychiatrische aandoeningen, waaronder ook querulantenwaan, was wegens succes herdrukt en was dus gezaghebbend te noemen – werd allesbehalve gewaardeerd in de rechtszaal. Hieruit blijkt dat de constructie van expertise niet alleen afhangt van inhoudelijke kennis van zaken, iets wat Steven Shapin *ontological expertise* noemt, maar ook van de sociale toekenning van *prudential expertise*.¹⁸ De Papendrechtse Strafzaak

---

¹⁶ In de kranten werd de rechtszaak op de voet gevolgd. Voor een mooi voorbeeld waarin psychiater Jelgersma zijn opvattingen over de querulantenwaan van een getuige verdedigd, zie: G. Jelgersma, ‘De Papendrechtse strafzaak’, *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 12 november 1910, 17.

¹⁷ Het succesvol laten reizen van kennis tussen verschillende arena’s, in dit geval tussen de universiteit en de rechtszaal, is overigens niet alleen een kwestie van personen en intenties, maar ook een kwestie van taal en vocabulaire, zoals Willemijn Ruberg heeft aangetoond voor de notie van *mania puerperalis*, in: W. Ruberg, ‘Travelling knowledge and forensic medicine. Infanticide, body and mind in the Netherlands, 1811-1911’, *Medical History* 57:3 (2013) 359-376.

¹⁸ Met *ontological expertise* bedoelt Shapin objectieve en wetenschappelijke kennis van zaken, bijvoorbeeld weten welke planten giftig zijn en welke niet, terwijl *prudential expertise* een vorm van gezaghebbende kennis is die moet worden toegekend door een publiek, bijvoorbeeld het succesvol voorschrijven van een bepaald soort medicijn aan een patiënt: S. Shapin, ‘Trusting George Cheyne’, 293-295.

illustreert dit verschil mooi en laat bovendien zien dat de rol van de psychiater in de rechtszaal allerm minst een vaststaand gegeven was en onderwerp van een debat dat werd gevoerd door juristen, psychiaters en de pers.

In een poging om de schade te beperken en hun expertise te beschermen, publiceerden Jelgersma en Van Erp Taalman Kip in 1911 een boek: *De Papendrechtse strafzaak en de psychiater. Twee opstellen*. Interessant is vooral Jelgersma's essay, omdat Jelgersma meer dan Van Erp Taalman Kip ingaat op de Papendrechtse Strafzaak en bovendien boude voorstellen doet om de psychiater een nóg grotere rol in de rechtspraak toe te kennen. Jelgersma reageert uitgebreid op het gedrag van Van Hamel en probeert de positie van Van Hamel als expert te ondergraven. Jelgersma gebruikt hiervoor twee tactieken. Allereerst valt hij Van Hamel aan op zijn psychiatrische kennis en laat hij zijn academische kennis gelden om Van Hamels ongelijk te tonen, en ten tweede pakt Jelgersma Van Hamel op zijn eigen gebied, de rechtspraak.

Volgens Jelgersma schoot Van Hamels psychiatrische kennis ver tekort en zou hij zich niet moeten bemoeien met zaken waar hij niets van wist. Van Hamel had bijvoorbeeld het werk van dr. Zeeman aangehaald om een argument van de psychiaters over kleurenblindheid te ontkrachten, maar heeft volgens Jelgersma niets begrepen van Zeemans argumentatie.¹⁹ Ook Van Hamels argument dat de psychiaters goddeloos bezig waren door enkele getuigen naar het geslacht van God te vragen wordt door Jelgersma ontkracht vanuit zijn psychiatrische kennis; dit had volgens Jelgersma niets met goddeloosheid te maken, maar met het maken van een onderscheid tussen abstracte concepten en waarnemingen, iets waar bepaalde geesteszieken moeilijkheden mee hadden.²⁰ Wat Jelgersma deed was slim, hij gebruikte zijn eigen onomstreden academische expertise om Van Hamels expertise als jurist te ondergraven. Door Van Hamels kennis te degraderen, valideerde Jelgersma zijn eigen specialistische en gezaghebbende kennis.²¹

---

¹⁹ G. Jelgersma, 'Eenige opmerkingen naar aanleiding van de Papendrechtse strafzaak' in: G. Jelgersma en M.J. Van Erp Taalman Kip ed., *De Papendrechtse strafzaak en de psychiater* (Amsterdam 1911) 9-64: 24-27.

²⁰ Jelgersma, 'De Papendrechtse strafzaak', 19-22.

²¹ De wetenschapssocioloog Thomas Gieryn noemt dit proces *boundary-work*, het demarceren van het wetenschappelijke domein door een ieder die niet aan de opgelegde standaarden voldoet te beschuldigen van onwetenschappelijkheid, in: T.F. Gieryn, 'Boundary-work and the demarcation of science from non-science: Strains

Maar, zoals gezegd, Jelgersma gaat verder. Niet alleen wordt Van Hamel aangevallen op zijn tekortschietende psychiatrische kennis, ook zijn rechtelijke expertise wordt ondergraven: Van Hamel zou bijvoorbeeld zijn eloquentie hebben misbruikt om een slecht punt te maken.²² Ook beschuldigt Jelgersma Van Hamel ervan de pers te hebben misbruikt om de publieke opinie naar zijn hand te zetten. Het belangrijkste argument tegen Van Hamel is echter een combinatie van de eerdere psychiatrische argumenten en het argument over retoriek: Van Hamel had helemaal geen verstand van zaken, maar deed alsof om de volgens Jelgersma valide psychiatrische argumenten te bevechten.²³ Door Van Hamel aan te vallen op zijn tekortschietende psychiatrische expertise en deze te koppelen aan zijn algehele disfunctioneren als jurist, beargumenteert Jelgersma niet alleen dat zijn eigen kennis gezaghebbend is, maar ook dat een goed jurist degelijke psychiatrische kennis zou moeten bezitten. Jelgersma creëert zo de ruimte om zijn eigen positie ten opzichte van de forensische psychiatrie te legitimeren. Zoals eerder gezegd stond Jelgersma namelijk een erg grote rol voor de psychiater in de rechtspraak voor, waarbij hij zeggenschap zou hebben over alle gevallen van geestesziekte.

Het is dan ook niet opmerkelijk dat de aanval op Van Hamel wordt gevolgd door een betoog voor een stevigere positie van de psychiater in de rechtspraak. Volgens Jelgersma zouden rechters over psychologische kennis moeten beschikken om hun werk goed te doen, maar was dat in 1911 absoluut niet het geval. Omdat psychiaters, als kenners van de afwijkende geest, ook kennis hebben van de normale geest, zouden rechters veel vaker te rade moeten gaan bij psychiaters.²⁴ Als klap op de vuurpijl stelt Jelgersma zelfs voor dat de wet veranderd zou moeten worden. Niet alleen zouden rechters vaker advies moeten inwinnen van psychiaters, ook zou de wet voor moeten schrijven dat er ten minste één psychiater zitting moet nemen in het rechtsprekend comité.²⁵

Het debat tussen Van Hamel en Jelgersma laat zien dat expertise altijd omstreden is en het best gezien kan worden als een constant proces

---

and interests in professional ideologies of scientists', *American Sociological Review* 48:6 (1983) 781-795: 782.

²² Jelgersma, 'Papendrechtse strafzaak', 17.

²³ Ibidem, 33-34.

²⁴ Ibidem, 57-58.

²⁵ Ibidem, 63.

van sociaal-culturele constructie en deconstructie, waarbij meerdere actoren en omstandigheden een rol spelen. Het vormen van specialistische gezaghebbende kennis hangt bovendien af van de plaats waar deze kennis wordt aangewend en het publiek dat deze kennis moet accepteren. Het belang van een expertise toekennend publiek werd ook onderschreven door Van Hamel en Jelgersma zelf; het was niet voor niets dat Van Hamel gebruik maakte van de pers om het psychiatrisch oordeel aan te vallen en ook Jelgersma en Van Erp Taalman Kip publiceerden hun verdediging met reden in boekvorm. In de volgende paragraaf zal ik ingaan op de receptie van hun denkbeelden door een breder publiek en zal ik laten zien hoe specialistische kennis niet alleen tegengesproken kan worden, maar ook toegeëigend wordt om andere doelen te dienen.²⁶

Receptie en expertise

Vanaf 1909 begon de rechtszaak steeds meer pers aandacht te genereren. Vanwege het uitbrengen van het psychiatrisch rapport volgden de kranten vooral de zittingen aan het eind van 1910 op de voet. Interessant in de context van het vraagstuk naar expertise en receptie van psychiatrische kennis door een breder publiek zijn de vele spotprenten die naar aanleiding van de Papendrechtse Strafzaak zijn verschenen in de landelijke pers. Nederlandse satirische kranten hadden vaak een groot lezerspubliek en lenen zich daarom uitstekend om de receptie van de psychiatrische denkbeelden en de constructie van expertise te analyseren, maar ook conventionele kranten als *De Telegraaf* plaatsten spotprenten.²⁷ Niet alleen bieden spotprenten de kans om dichterbij de beleving van de gewone mens te komen, ook zal blijken dat spotprenten plaatsen zijn waar psychiatrische kennis werd toegeëigend. De geanalyseerde spotprenten zijn in twee brede en soms overlappende categorieën in te delen. Allereerst is er de categorie

---

²⁶ Over het belang van juist deze receptie van denkbeelden en representaties in historisch onderzoek, zie: W. Kansteiner, 'Finding Meaning in Memory. A methodological critique of collective memory studies', *History and Theory* 41:2 (2002) 179-197: 194-197.

²⁷ Satirische bladen bestonden vaak decennialang, wat wijst op een redelijk groot, maar ook trouw lezerspubliek, zie ook: F. ten Broeke, "'Luim en jokkernij': satire over Abraham Kuyper in Uilenspiegel (1875-1883)", *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 32 (2012) 115-126: 125.

waarbij vooral de psychiaters op de hak worden genomen, de tweede categorie uit bredere kritiek op het gehele rechtssysteem.²⁸

In de eerste categorie spotprenten, waarin de psychiater het doelwit is, wordt vooral de perverterende invloed van de psychiatrie op de rechtspraak geïllustreerd. De illustrator Orion, tekenend in *Uilenspiegel*, portretteert Vrouwe Justitia staande voor een krankzinnigengesticht (afbeelding 1). Terwijl ze haar zwaard in tweeën breekt, verzucht ze: ‘Mijn weegschaal en mijn zwaard der gerechtigheid kan ik afbreken, nu de gerechtigheid dáár gezocht wordt.’²⁹ Een andere spotprent waarin Vrouwe Justitia figureert is die van R. Huisingh in *De Ware Jacob*, waarin een als krankzinnige verklede Justitia een geïnteresseerde voorbijganger vertelt dat de zaak in Papendrecht ‘goed, heel goed, imbeciel, idioot goed’ gaat.³⁰ Zoals de titel doet vermoeden staat ook hier de slechte invloed van de psychiatrie op het rechtssysteem centraal. Dit thema komt ook terug in de prent van Albert Hahn, die onder zijn illustratie in *De Notenkraaker* van een normale man die gebrandmerkt wordt door een deftige heer, die sarcastisch postuleert: ‘Wij gaan vooruit! In vroegere eeuwen werden alleen de schuldigen gebrandmerkt. Tegenwoordig ook de getuigen.’³¹

---

²⁸ De spotprenten maken deel uit van de collectie Dordracum Illustratum en zijn allen te vinden in Het Regionaal Archief Dordrecht (hierna RAD), onder de volgende inventarisnummers: 551_10608, 551_10614 t/m 551_10618, 551_11230, 551_15323, 551_15324, 551_15328 t/m 551_15331, 551_15333 t/m 551_15335.

²⁹ Orion, ‘Vrouw Justitia in Papendrecht’, *Uilenspiegel* 44 (1910) P.P., RAD 551_10614.

³⁰ R. Huisingh, ‘Psychiatrisch Beïnvloed?’, *De Ware Jacob* 2 (1910) P.P., RAD 551_10615.

³¹ A. Hahn, ‘Wij gaan vooruit!’, *De Notenkraaker* 48 (1910), RAD 551_10617.

Afb. 1: Orion, 'Vrouw Justitia in Papendrecht', *Uilenspiegel* 44 (1910)
Regionaal Archief Dordrecht,
inventarisnummer 551_10614.

Een ander thema binnen deze categorie is het psychiatrisch jargon en richt zich sterker tegen de expertise van de psychiater. Allereerst is daar de nogal flauwe grap van Hahn in *De Notenkraaker*, waarin een boer een psychiater met een enorm voorhoofd vraagt of hij uit het westen komt. Wanneer de psychiater vraagt waarom de landarbeider dit wil weten, antwoordt deze: 'de wijzen kwamen uit het Oosten.'³² Interessanter is het wanneer de tekenaars de termen van de psychiater toe-eigenen, zoals in de tekening van Jordaan op dezelfde pagina als Hahns flauwe mopje. Jordaan portretteert een sterke arbeider die zich afvraagt of zijn baas geen 'querulantenwaan' heeft, omdat hij altijd wat te zeggen had over zijn werk.³³ In dit geval wordt de psychiatrische opvatting van querulantenwaan overgenomen, maar wordt een normale arbeider gepositioneerd als de bezitter van deze gezaghebbende kennis.³⁴ In dit geval wordt psychiatrische kennis toegeëigend om de

---

³² A. Hahn, 'De deskundigen', *De Notenkraaker* 47 (1910), RAD 551_15330.

³³ Jordaan, 'Moderne konklusie', *De Notenkraaker* 47 (1910), RAD 551_15330.

³⁴ Gerbrandus Jelgersma beschreef querulantenwaan als een vorm van paranoia, waarbij de querulant niets gelooft wat hem wordt gezegd en altijd het idee heeft

landarbeider op eenzelfde voetstuk te plaatsen als een psychiater. Op dezelfde pagina past een gedichtje van een anonieme schrijver dezelfde tactiek toe. Na een samenvatting van alle psychiatrische analyses komt de schrijver tot de conclusie: 'Die dokters zijn zelf niet snik.'³⁵ Door psychiatrische kennis toe te eigenen, positioneren de auteurs en illustratoren zichzelf als expert, ten koste van de expertise van de psychiater.

De tweede categorie spotprenten levert bredere kritiek op het rechtssysteem, met name op de elite van juristen, psychiaters en politici. Alhoewel de vorige categorie ook al gebruik maakte van een op de klassenverschillen gestoelde beeldtaal (een simpele landarbeider tegenover een deftige psychiater met een groot voorhoofd, of deftige heren die een normale man brandmerken), is de kritiek in deze tweede categorie explicieter en feller. Jordaan beeldt een tweeluik af, waarin Vrouwe Justitia, omdat ze geblinddoekt is, afgaat op de geur van diegenen die ze weegt (afbeelding 2). Eerst weegt ze een rijke man, die naar 'jocky club', 'bourgogne' en 'moet et chandon' ruikt en zodoende geen straf krijgt, waarna een boer wordt gewogen en de geuren van modder, mest, paardenvijgen en 'oude klare, slechtste soort' vrijkomen.³⁶ Justitia veroordeelt de boer, afgaande op de geur, waarmee een punt wordt gemaakt over de aanzienlijke klassenverschillen en het oneerlijke rechtssysteem. Ton van Tast maakt eenzelfde punt door Vrouwe Justitia en Jack de 'psychier' samen een onschuldige man in een doos met het opschrift 'rapport' te proppen.³⁷ Ook Jan Visser ageert tegen de samenwerking van rechters en psychiaters en beeldt een dikke rechter af met een psychiatrisch rapport, die bovendien de waarheid overschaduwet en in het duister laat.³⁸

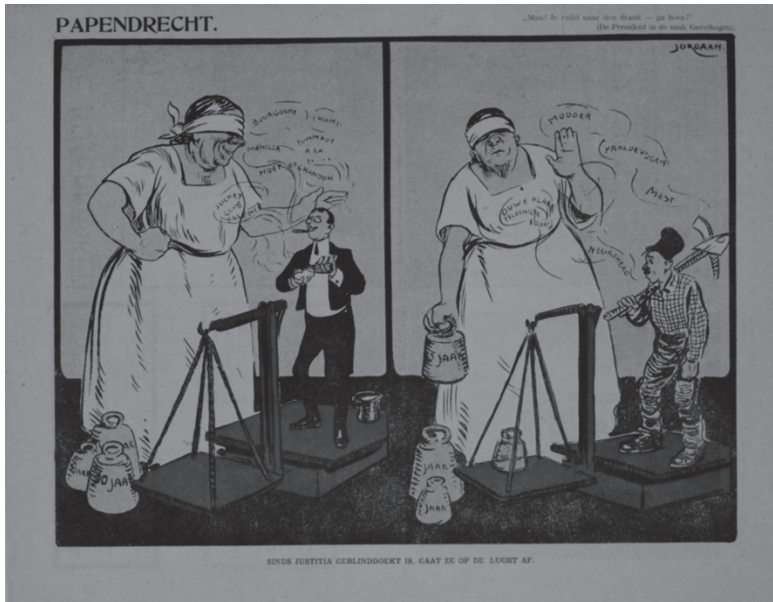
voor de gek te worden gehouden: G. Jelgersma, *Leerboek der Psychiatrie*, (Amsterdam 1926) 206-220, 261.

³⁵ 'Van drie halfgare deskundigen', *De Notenkraaker* 47 (1910), RAD 551_15330.

³⁶ Jordaan, 'Papendrecht', *De Ware Jacob* 29 (1909), RAD 551_15324.

³⁷ Ton van Tast, 'Moderne moorden. Jack de psychier en zijn wijf Justitia hun slachtoffer in een koffer pakkende.', *De Ware Jacob* 11 (1910), RAD 551_10616.

³⁸ J. Visser, 'Maansverduistering te Papendrecht', *De Notenkraaker* 11 (1910), RAD 551_11230.

Afb 2: Jordaan, 'Papendrecht', *De Ware Jacob* 29 (1909) Regionaal Archief Dordrecht, inventarisnummer 551_15324.

Ook in deze categorie van spotprenten wordt psychiatrisch jargon aangewend. De illustrator Orion beeldt de rechters in de strafzaak af en legt ze de volgende woorden in de mond: 'Jullie zijn allen imbecielen, behalve de leden van het Hof en de deskundigen.' Omdat de prent wordt vergezeld door een citaat van professor Bolland³⁹ over 'onwijze zielkundigheid' en de titel van de prent 'Imbecilitas' is, wordt de suggestie gewekt dat juist de op het psychiatrisch rapport gebaseerde uitspraak van het Hof een imbeciele

³⁹ Overigens waren Bolland en Jelgersma al eerder met elkaar in conflict gekomen over Jelgersma's kritiek op Hegel, waarbij beiden pogingen ondernamen om de ander binnen de eigen academische discipline in een kwaad daglicht te stellen. Bolland slaagde hier beter in, juist omdat hij en zijn volgelingen, ook wel Bollandisten genoemd, ook de pers inschakelden om Jelgersma's expertise aan te vallen. Jelgersma verdedigde zichzelf in een gepubliceerde open brief, maar bereikte een minder groot lezerspubliek. Zie: W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie* (Amsterdam 1995) 364-366; G. Jelgersma, *Open brief aan G.J.P.J. Bolland* (Leiden 1906).

bedoening is.⁴⁰ Braakensiek illustreert de volgens hem funeste combinatie van psychiatrie en rechtspraak door een zwakke rechter af te beelden met een riem die een ‘electrischen gordel’ voor moet stellen, maar in werkelijkheid een simpel verband is, beschreven met ‘Papendrechtsche psychiatrie’. Dit wordt gevolgd door het commentaar: ‘Is dergelijke kwakzalverij niet gerechtelijk vervolgbaar?’⁴¹ Ook in de nasleep van het Papendrechtse proces verschijnen spotprenten, eveneens gericht tegen zowel de rechtelijke macht en de regering, ook omdat de Eerste Kamer geen reden had gezien de zaak Papendrecht verder te onderzoeken.⁴² Hahn beeldt de Eerste Kamer af als een traditionele oude vrouw die boven op een doofpot zit (afbeelding 3) en Braakensiek laat de Eerste Kamer in het donker terugkeren naar de grafsteen die Papendrecht leest.⁴³

---

⁴⁰ Orion, ‘Imbecillitas’, *Uilenspiegel* 46 (1910) 1, RAD 551_15329.

⁴¹ J. Braakensiek, ‘Een vleug van jonge kracht door een elektrischen gordel’, *De Amsterdammer*, 20 november 1910. P.P., RAD 551_15331.

⁴² Overigens worden er naast spotprenten ook schotschriften over klassenstrijd gepubliceerd naar aanleiding van de Papendrechtse Strafzaak. M. Mendels spreekt bijvoorbeeld over de bourgeoisie die van haar schijnwetenschappelijke voetstuk stapt en uitkomt voor de belangen van haar klasse door de arbeiders voor gek te verklaren, in: M. Mendels, ‘Papendrecht’, *De Nieuwe Tijd; Sociaaldemocratisch maandschrift* 16 (1911) 23-25.

⁴³ A. Hahn, ‘Finis Papendrechtiae’, *De Notenkraker* 6 (1911) P.P., RAD 551_10618; J. Braakensiek, ‘Het was te verwachten’, *De Amsterdammer*, 5 februari 1911. P.P., RAD 551_15335.

Afb 3: A. Hahn, 'Finis Papendrechtiae', *De Notenkraaker* 6 (1911) Regionaal Archief Dordrecht, inventarisnummer 551_10618.

Conclusie

In dit artikel is gepoogd om drie dingen duidelijk te maken. Allereerst heb ik betoogd dat expertise, gedefinieerd als gezaghebbende, specialistische kennis, het best gezien kan worden als een sociaal en cultureel proces, waarbij meerdere actoren en structuren een rol spelen in de constructie hiervan. In het geval van forensisch psychiatrische expertise bestonden er rond 1900 veel verschillende posities, zowel binnen de psychiatrische gelederen als in juridische kringen. Het acceptabel maken van psychiatrische expertise was een moeizaam proces, gezaghebbende kennis moest bevochten worden en geaccepteerd worden door een publiek. Ten tweede heb ik aan de hand van de debatten rond de Papendrechtse Strafzaak laten zien dat er verschillende vormen van expertise bestaan. Niet alleen is expertise een zaak van academische kennis van zaken, door Steven Shapin ontologische expertise genoemd, maar ook een kwestie van prudentiële

expertise, het sociaal acceptabel maken van kennis. Hierbij spelen de verschillende plaatsen, publieken en contexten waarin kennis wordt aangewend een belangrijke rol: psychiatrische kennis in de universiteit verschilt wezenlijk van psychiatrische kennis in de rechtszaal. Ten derde heb ik met behulp van mijn analyse van spotprenten aan willen tonen dat in het debat over expertise en het reizen van kennis tussen verschillende contexten de receptie van deze kennis door een publiek het meest belangrijk is en dat hierin De Certeau's begrip *appropriation*, of creatieve toeëigening, van cruciaal belang is om deze processen te begrijpen.

Toch moet ook de macht van deze individuen niet worden overdreven. Hoewel de expertise van de psychiaters die meewerkten aan de Papendrechtse Strafzaak ondergraven werd door zowel juristen als door een breder publiek, is er op de lange termijn nooit sprake van geweest om de psychiater volledig uit de rechtszaal te weren. Dit laat zien dat ondanks het feit dat de forensische psychiatrie omstreden was, er toch een machtig discours was ontstaan waarbinnen juristen en psychiaters samen konden opereren en disciplinerende macht konden uitoefenen over de samenleving.⁴⁴

Dit artikel begon met een verwijzing naar de bakker Adriaan Visser, die gedichten over de Papendrechtse Strafzaak op zijn borstplaat schreef. Visser was in staat zich zijn context creatief toe te eigenen en er een slaatje uit te slaan. Ook de spotprenttekenners konden de Strafzaak gebruiken, niet alleen om er hun naar alle waarschijnlijkheid oprechte onvrede over uit te spreken, maar ook door psychiatrische kennis toe te eigenen om zo hun eigen doelen, zoals bijvoorbeeld het aan de kaak stellen van klassenverschillen, na te streven. Ondanks het feit dat de forensische psychiatrie zelfs na de Papendrechtse Strafzaak een machtige stem had in het bepalen van wie er krankzinnig en wie er gezond was, laten deze individuen zien dat historische machtsstructuren nog steeds ruimte boden om hierbinnen te bewegen. Het is deze creatieve interactie tussen structuur en bewegingsvrijheid, meer dan de dichotomie tussen die twee, die het complexe historische proces bepaalt.

---

⁴⁴ De Noorse historicus Svein Skålevag laat eenzelfde disciplinerend proces zien in negentiende-eeuws Noorwegen en wijst op het ontstaan van een 'medico-legal discourse' in de forensische psychiatrie, juist door middel van de debatten tussen juristen en psychiaters: S. Skålevag, 'The matter of forensic psychiatry: a historical enquiry', *Medical History* 50:1 (2006) 49-68: 50-51, 66-67.